



УКРАЇНСЬКА МОВА:

методичні аспекти вивчення курсу

в 4-му класі



Антоніна МОВЧУН, канд. пед. наук,
доцент Київського університету
імені Бориса Грінченка



За перші три роки навчання молодші школярі здобули основні пропедевтичні мовні знання: про текст, речення, слово, його будову і лексичне значення, про основні частини мови — іменник, прикметник, дієслово*. У 4-му класі вони мають не тільки отримати нові знання, а й систематизувати, поглибити відомості з різних розділів мови, узагальнити й закріпити вивчене у попередні роки.

Яким чином слід організувати роботу четвертоklassників на уроках української мови, аби забезпечити реалізацію всіх змістових ліній — мовленнєвої, мовної, соціокультурної, діяльнісної, — радить автор одного з альтернативних підручників.

Навчальна програма побудована за лінійно-концентричним принципом, що передбачає поступове ускладнення знань. Дотримання цього принципу набуває особливого значення на уроках мови в 4-му класі, оскільки у цей період основну увагу слід приділити систематизації набутих знань та їх поглибленню.

Детальніше розглянемо особливості роботи за розділами мовної змістової лінії.

Розділ "Мова і мовлення"

Учням уже відомо, що мова — найважливіший засіб людського спілкування, що в нашій країні українська мова — рідна для українців, а для інших народів, які живуть тут, — державна. В учнів 4-го класу педагог має сформувати уявлення про те, що мова — це живий організм. Вона розвивається у тісному взаємозв'язку із суспільним життям. Її лексичний склад змінюється: народжуються нові слова, виходять з активного вжитку застарілі, залишаючись у словниковій скарбниці епох, що відійшли. Тема "Застарілі й нові слова в мові" викликає в учнів неабиякий інтерес. Оволодіти практичними вміннями розрізняти застарілі й нові слова допоможе виконання таких завдань.

- Зіставте тексти, визначте, у якому з них розповідається про давні часи, а в якому — про сучасне життя. Випишіть спочатку нові, а потім застарілі слова.

* Див.: "УПШ", 2013, № 4; 2014, № 5-6.

1. Справді, це були новгородські лодії. Вони підплівли до привозу, стали відшукувати вільні місця, щоб причалити. Почали стукати носами й бортами об дерев'яні настили причалів. Подив охопив народство: хто ж сії добрі молодці? Серед них не видно купчин, у лодіях — ні міхів із крамом, ні челяді купецької. Якась пошарпана, таксяк одягнена дружина. У того перев'язана голова, у того підвішена рука, той кульгає, той бокує... Лише в кількох кольчуги й шоломи. Більшість же зодягнені в прості свити. Але кожен при оружжі — в одного меч, в іншого — сокира чи ратище... (За Раїсою Іванченко).

2. Марина відсунула від себе папку з документами й вимкнула комп'ютер. Вийшовши з кабінету, попрямувала довгим коридором до виходу зі свого відділу. Відчинила двері. За ними — пітма. Витягла з сумочки мобільний. Слабке світло від дисплея ледь-ледь розбавляло чорноту попереду.

Дісталася сходів. Знову довелося присвічувати мобільним. Спускалася обережно, знов і знов хапаючись за поручень.

Вийшла на вулицю. Задзвонив мобільний. "Знову номер, невідомо чий!" — занепокоїлася Марина. Вибрала "прийняти виклик". (За Марією Берберфіш).

- Запишіть у ліву колонку нові слова, у праву — застарілі.

Телевізор, новини, екран, ведучий, зображення, революція, мультфільми, гарба (віз), кошовий, рало (плуг), правиця, курінний, воєвода, файл, сайт, монітор,

процесор, мишка, клавіші, емейл, шатро, вечорниці, космос, телефон, термометр, дискотека, сцена, мелодія.

Пріоритетними впродовж усього навчального року є питання культури та збагачення мовлення учнів. Саме тому велику увагу слід приділити словниковій роботі: за допомогою словника діти з'ясовують лексичне значення незрозумілих слів — як застарілих, так і нових; визначають, які з поданих слів і сполучень використовують у конкретних ситуаціях мовлення (при вибаченні, запрошенні, відмові тощо).

Розділ "Текст"

Під час опрацювання цього розділу здійснюється узагальнення знань учнів про будову текстів різних типів, поділ їх на частини та складання плану з допомогою вчителя і самостійно; поглиблення знань про засоби зв'язку речень у текстах. Значну увагу слід приділити роботі з текстами-міркуваннями, зокрема:

- визначенням структурних частин текстів-міркувань: твердження, доказу (доведення) та висновку;
- удосконаленню навички самостійно добирати піреконливі аргументи, формулювати висновки, визначати тему і мету (основну думку) текстів.

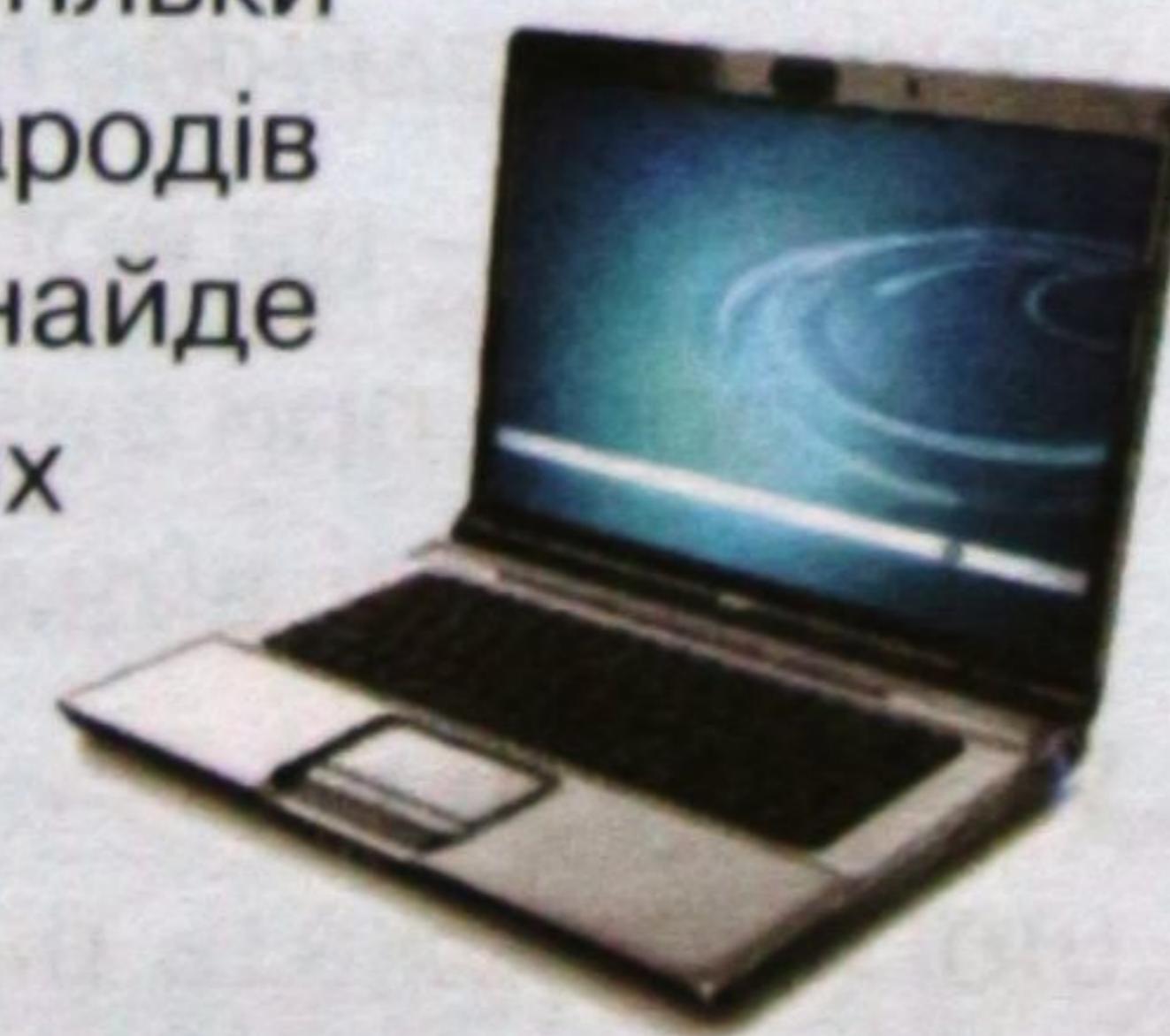
Окрім того, на основі тексту "Ноутбук для Марійки" можна актуалізувати вміння учнів використовувати слова-синоніми для уникнення повторів, добирати споріднені слова та сполучники.

- Заміни слова, які повторюються, поданими в довідці.

Ноутбук для Марійки

Сьогодні в Марійки велика радість.

Татко подарував Марійці невеликий, наче книжка, ноутбук. Про такий ноутбук Марійка мріяла давно. І ось сьогодні Марійка тримає ноутбук у руках. Ноутбук допоможе Марійці спілкуватися з друзями, знаходити в Інтернеті потрібні матеріали. В Інтернеті стільки цікавого — про планети, про життя народів світу, про письменників. Марійка знайде в Інтернеті цікаві твори українських і зарубіжних письменників.



Щаслива Марійка цілує татуся.

Довідка: донечці, подарунок, дівчинка, вона, його, він, їй, там, донечка.

Для зв'язку речень у тексті можна використовувати такі слова: *тоді, цей, ця, це, ці, він, воно, вона, вони.*

Тексти-міркування стануть зрозумілішими учням, якщо розкрити особливості їхньої структури, на прикладах показати смисловий зв'язок між твердженням, доведенням і висновком, використання в кожній частині властивих для неї слів і сполучень. Варто також запропонувати четверто класникам завдання дібрати самостійне доведення до поданого твердження і висновку або самостійного висновку до поданого твердження і доведення.

Цікавою для учнів стане вправа на перетворення тексту-розповіді на текст-міркування.

Чому потрібно читати книги

"Книга для розуму — як теплий дощик для посіву", — говориться в народному прислів'ї.

І це справді так. Адже книг дуже багато, усі вони цікаві та різні. Усі вони містять багато знань. Книги дарують нам радість пізнавати світ, здобувати освіту. Вони вчать правильно жити, бути порядними, щирими. Завдяки книгам ми стаємо цікавими співрозмовниками. Вони, як справжні друзі, застерігають своїх читачів від помилок. Як теплий дощик допомагає хлібам, травам та квітам рости, так і книги допомагають людям набувати мудрості. Світ без книги був би обмеженим і нудним, а люди — самотніми.

Книги слід читати й берегти.

Аналізуючи поданий текст, діти визначають, що прислів'я "Книга для розуму — як теплий дощик для посіву" — це твердження. Наступні абзаци можуть стати доведенням, якщо для введення їх у текст скористатися словами *по-перше, по-друге, на мою думку, по-третє*. Останнє речення — це висновок. Його варто доповнити словом *отже*.

Варто також приділити увагу формуванню в учнів уміння розрізняти художній і науково-популярний тексти. Ознайомлюючи дітей з їхніми особливостями, педагог має акцентувати увагу на образності, емоційності висловленого: використанні синонімів, антонімів та порівнянь у художніх текстах і наявності наукових даних та беземоційності науково-популярних. З цією метою доцільно порівняти тексти різних стилів, написані на одну й ту саму тему.

• Порівняйте тексти.

1. *Rikki-Tikki-Tavi* — це мангуст, маленьке звірятко. Хутро і хвіст у нього такі, як у маленької кицьки, а голова — як у лисички. Та й звички в нього лисячі.

Очі й кінчик носа в *Rikki-Tikki-Tavi* були рожеві. Будь-якою лапкою, передньою чи задньою, він міг почухатися скрізь, де йому свербіло. Мангуст міг так розпустити хвостик, що він ставав схожим на довгу круглу щітку, якою миють пляшки. А коли мчав у високій траві, то кричав войовниче: *ріккі-тіккі-тіккі-чк!* (Редьярд Кіплінг).

2. Мангусты — хижі тварини. Довжина їхнього тіла сягає 25–65 см, а вага — до 4 кг. Забарвлення тварин залежить від виду. У деяких видів хутро коротке і м'яке, в інших — досить довге й жорстке. Тіло струнке, хвіст довгий. Живуть мангусты у порожнистих колодах або деревах, отворах у землі або в ущелинах. Можуть вести як денний, так і нічний спосіб життя. Живляться комахами, крабами, рибою, зміями, птахами, фруктами та ін. Деякі види полюють на кобра та інших отруйних змій. (З *Вікіпедії*).



Під час опрацювання розділу молодші школярі ознайомлюються з правилами написання замітки до стінгазети. На допомогу в такій діяльності можна запропонувати скористатися порадами:

1. Доберіть тему замітки, назву (заголовок).
2. Продумайте послідовність викладу думок, скла-
діть план.
3. Звірте назви, дати, прізвища.
4. Розповідайте про найважливіше або про
найцікавіше.
5. Висловіть власне ставлення до того, про що
йдеться.
6. Підпишіть замітку (вкажіть своє прізвище та ім'я).

Розділ "Речення"

Для повторення вивченого про види речень за ме-
тою висловлювання та інтонацією варто скориста-
тися таблицею.

Види речень

За метою висловлювання	За інтонацією	
	Неокличні	Окличні
Розповідні (про щось розповідають, повідомляють)	Ліс зустрів нас дзвінкими пташиними голосами.	Ліс зустрів нас дзвінкими пташиними голосами!
Питальні (про щось запитують)	Чи милувався ти красою осіннього лісу?	Чи милувався ти красою осіннього лісу?!
Спонукальні (спонукають до дії: просять, радять, на- казують, застерігають, закликають)	Шануймо людську працю.	Шануймо людську працю!

У 3-му класі з темою "Однорідні члени речення" учні ознайомилися поверхово, тому в 4-му цій темі варто приділити більшу увагу. Четверокласники мають усвідомити, що однорідні члени відносяться до одного й того самого слова і відповідають на одне й те саме питання. Слід формувати вміння визначати: слово, від якого вони залежать; яким членом речення виступають — головним чи другорядним; як вони з'єднуються (сполучниками, інтонацією перелічування чи протиставлення). Щоб розкрити поняття однорідні члени речення, доцільно запропонувати учням дібрати такі слова, які відносилися б до одного (поданого) слова і відповідали б на одне й те саме питання.

Наприклад

Квіти (які?) білі, рожеві, червоні.

Сонечко (що робить?) світить, пестить, гріє.

Ростуть (що?) яблуні і вишні.

На наступному етапі слід запропонувати учням таку вправу.

- Замініть у тексті виділені слова однорідними членами речення.

У цьому лісі дружно жили **звірі**. Вони чимало працювали, готуючи на зиму **харчі**. Їхні **діти** допомагали їм і розважалися. Та інколи малеча потрапляла в неприємні ситуації. То маленьке зайченя підвернє лапку, то ведмедика бджоли покусають. І вирішила тоді стара мудра

кова влаштувати лісову лікарню. Всі взялися до роботи. Білоки зібрали **лісові ягоди**. Їжачки і зайчики принесли **зілля**. І лікарня запрацювала. (За Євгенією Яельною).

Довідка: зайчики, їжачки й білоки; жолуді, грибочки, шишки й листочки; зайченята, білченята, їжаченята; суниці, чорниці, ожина; звіробій, ромашка, полин, чебрець.

Розділ "Слово. Значення слова"

Завдання, подані у розділі, спрямовані на узагальнення та систематизацію знань і вмінь, набутих учнями в попередніх класах: визначати і добирати до поданих слів синоніми, антоніми; утворювати словосполучення з прямим і переносним значенням; розрізняти спільнокореневі та однозвучні з ними слова й форми того самого слова.

- Утворіть сполучення слів з прямим і переносним значенням.

Гострий (погляд, меч), просить (сестра, серце), світлий (день, розум),ходить (місяць, бабуся), серце (людина, калини), говорить (дідусь, радіо), тепла (зустріч, рука), росте (вишенька, душа).

- Спишіть слова, розділивши їх на групи: а) спільнокореневі слова; б) однозвучні слова; в) форми одного зі спільнокореневих слів.

Ліс, лісовий, лісник, у лісі, лісочок, лісочком; водити, вода, водою, водій, водяний, водичка, водичці, водяним; вулиця, вуличка, вулик, вуличний; гусінь, гусениця, гуска, гусці, гусеничний, гускою.

Розділ "Частини мови"

У програмі 4-го класу значну увагу приділено вивченю частин мови. Учні розширюють знання про іменник, прикметник і дієслово. Ознайомлюються з числівником, займенником та прислівником.

Під час роботи з **іменниками** слід звернути увагу дітей на такі важливі аспекти: іменник має рід (але аж ніяк не змінюється за родами!), початкова форма іменника — це його називний відмінок однини.

Опорою при вивченні відмінювання іменників стануть таблиці відмінювання. Педагог має звернути увагу учнів на те, що відмінкові закінчення здебільшого залежать від кінцевих приголосних відмінюваного іменника, тому перш ніж приступити до відмінювання, варто визначати, який у нього кінцевий приголосний основи — твердий, м'який чи шиплячий (ж, ч, ш).

Повторюючи вивчене про **прикметник**, учні мають чітко засвоїти:

- прикметник завжди стоїть у тому ж роді, числі й відмінку, що й іменник, який з ним пов'язаний;
- у множині прикметники за родами не змінюються;
- початкова форма прикметника — це форма називного відмінка однини чоловічого роду.

Дієслово як частину мови учні вивчали в попередніх класах. У 4-му класі слід повторити й систематизувати вивчене:

- дієслова-синоніми, дієслова-антоніми, пряме й переносне значення дієслів;
- неозначена форма дієслова (слід звернути увагу учнів на те, що в неозначеній формі дієслова за-кінчуються суфіксом **-ТИ**, після якого може стояти суфікс **-СЯ**);
- суфікси дієслів минулого часу **-Л-**, **-В-**.

У недавно затверджених МОН України “Змінах до програми з української мови для 4-го класу” вилучена тема “Дієвідміни дієслів”, вивчення якої сприяло засвоєнню учнями написання е, и в особових закінченнях дієслів. Аби все ж таки якимось чином допомогти учням зорієнтуватися в написанні слів, можна запропонувати їм такий алгоритм:

Закінчення 3-ї особи множини	Букви в закінченнях
-уть, -ють	-е, -и
-ать, -ять	-и, -ї

Формувати орфографічну та орфоепічну грамотність учнів допоможе ще один алгоритм.

Зверніть увагу

Вимовляємо	Пишемо
[прокидайе́ць: а]	прокидається
[хлупайе́ць: а]	хлюпається
[спиняйе́с: а]	спиняєшся
[навчайе́б: а]	навчаєшся

Оскільки теми “Числівник”, “Займенник” і “Прислівник” є новими для учнів 4-го класу, вчителю варто продумати методику ознайомлення із цими частинами мови як поняттями.

Числівник

Для розкриття поняття “числівник” педагог може запропонувати учням дати відповіді на такі запитання:

- Скільки днів має тиждень?
- Скільки тобі років?
- Яким днем тижня за порядком лічби є вівторок?
- Котрою за порядком лічби є партя, за якою ти сидиш у класі?

На наступному етапі доцільно продемонструвати предмети, розміщені в певному порядку, і поставити запитання: скільки тих предметів та котрий за порядком лічби один з них. Можна викликати кілька учнів до дошки і теж поставити запитання: скільки дітей біля дошки та котрий за порядком лічби хтось із них. Таким чином учитель поступово підводить дітей до **висновку**: слова, які означають кількість предметів або порядок їх при лічбі, називають числівниками. Ознайомлює учнів з ознаками числівника як частини мови.

На закріплення цих уявлень варто виконати низку завдань.

- Прочитайте слова. Запишіть тільки числівники.

Дев'ять, дев'ятнадцять, дев'ятка, десятий, десятка, десять, третій, три, тройка, подесятерити, десяток, сімidenka, сім, сьомий, сімка, дванадцять шістнадцять.

- Прочитайте числівники. Повправляйтесь в їх наголошуванні.

Важливою ознакою гарного мовлення є правильне наголошування слів. У числівниках від однадцяти до дев'ятнадцяти наголошується склад **на**: дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять.

- Утворіть словосполучення, записавши цифри словами.

5 (олівець), 8 (зошит), 20 (курча), 3 (стіл), 60 (лист), 11 (стілець), 20 (яблуко), 24 (ящик), 98 (кілограм).

Слід звернути увагу на тему “Словесні формули на означення часу протягом доби”. До таких числівників ставимо запитання: **котра година? О котрій годині?** Спочатку педагог ознайомлює учнів з такими формулами, а потім пропонує повправлятися в їх уживанні.

- Спишіть текст. Замініть цифри словами і запишіть їх. Числівники підкресліть.

— Васильку, ходімо на 15-ту годину до бібліотеки. Там буде зустріч із письменниками.

— Я піду з радістю. Але о 17-й годині у мене заняття в басейні. Маю встигнути.

— А хто з тобою в групі з плавання?

— У нашій групі 9 осіб. Приходять з 24-ї школи 4 хлопці та 5 дівчат. А всього в секції більше 50 дітей.

Займенник

Ознайомлення із займенником варто розпочати з роботи над текстом, у якому невправдано повторюються слова.

- Замініть слова, які повторюються.

На Київщині є красиве село **Богданівка**. У **Богданівці** народилася дівчинка Катруся. **Катруся** не змогла навчатися у школі. Батько й дід навчили **Катрусю** читати й писати.

Почала малювати майбутня художниця у ранньому дитинстві. Створювала свої картини вугіллям на шматочках полотна. Батьки забороняли їй малювати, і дівчинці доводилося приховувати своє захоплення. **Дівчинка** сама робила фарби, пензлі. Для кожної барви виготовляла спеціальний пензлик. Найбільше **дівчинка** любила малювати квіти, природу. Квіти маленька художниця писала завжди живі, з натури. Була творцем пейзажів і портретів.

Довідка: у ньому, вона, її.

- Визначте, які частини мови ви замінили. Поставте до них запитання.

Так педагог підводить дітей до **висновку**: займенник — це частина мови, яка вказує на предмети, їхні ознаки, кількість, але не називає їх. Ознайомлює учнів з ознаками займенника як частини мови.

Педагог пропонує учням вправи на визначення займенників, які належать до першої, другої та третьої особи; на утворення словосполучень займенників з іменниками. Практичному опануванню відміновання особових займенників сприятимуть спеціальні вправи.

Державний стандарт ● Мови і літератури

- Утворіть словосполучення із займенниками я, ти, ми, ви за зразком.
Зразок. Розмовляти (з ким?) — зі мною, з тобою, з нами, з вами.

Підготувати (для кого?) ...; задоволений (ким?) ...; підйшли (до кого?) ...; зустріли (кого?) ...; розповів (про кого?) ...; розмовляла (з ким?) ...; передав (кому?) ...

- Утворіть словосполучення. Визначте відмінок займенників в утворених вами сполученнях.

Спитав у (він, вона, вони); прийняли до (вони, ми, я); згадала про (я, ти, він, ми, вони); приготував для (вона, вони, ми); зустрівся з (вона, ми, вони, ти). Сказав (вона, ми, вони); спитав у (він, вони, вона); передав через (я, вона, він); сміявся з (вони, він, ми); в'ється над (вони, ти, ми); зв'язок із (ми, вони, вона).

- Дослідіть, яких форм набувають займенники після прийменників. Як пишуться займенники з прийменниками?

Учитель підводить дітей до **висновку**: після прийменників на початку займенників 3-ї особи з'являється буква *н*. Займенники з прийменниками пишуться окремо. Наприклад: *у нього, з ними, для них, від неї, про них, на ньому (на нім), на ній*.

Для закріплення цього правила учні можуть виконати вправу.

- Спишіть текст, замінюючи слова, які повторюються, займенниками.

Про їжаків

Їжаки — дуже милі істоти. Їжаки не бояться людини. Ми їжакам кидали моркву, сир, який їжаки дуже полюбляли. Їжаки статечно їли маленькі шматочки ковбаси.

Якось їжаків спробували почастувати гречаною кашею. Гречану кашу полили молоком і лишили на пласкій таці. З'явилися перші три їжаки. Їжаки були з маленьким їжаценям. Їжаки покуштували кашу, і один з них зник.

Їжак невдовзі повернувся. А з їжаком ще двійко старих. Один зі старих їжаків був якогось зелено-брунатного кольору. Це, без сумніву, був їжак-дід. Діда спокуслило повідомлення про надзвичайну страву.

І от усі семеро їжаків сіли навколо каші. Їжаки сиділи й уминали кашу, плямкаючи, як люди, зітхаючи та облизуючись. Дід і баба їли окремо. Коли до діда й баби наблизався хтось із молодших, дід і баба сердито пирхали на молодшого і вдавали, що хочуть вколоти молодшого своїми голками. Це було надзвичайно цікаве видовисько.

Спорожнивши геть-чисто всеніку тацю, їжаки ще довго облизували тацю. Задоволені собою їжаки пішли собі дружною сімейкою. (За Миколою Тихоновим).



Прислівник

Засвоїти поняття "прислівник" учням допоможе наступне завдання.

- Прочитайте речення в колонках зліва й справа.

Веселий вітер

вихопився з-поміж дерев.

Ласкова мамина

усмішка окрилила мене.

Голосне пташине

щебетання долинало
з березового гаю.

Весело світило сонце.

Ласково віяв вітерець.

Голосно заговорило

радіо.

- Спишіть виділені словосполучення. Визначте в них головне і залежне слова.
- Від яких частин мови залежать слова **веселий**, **весело**; **ласкова**, **ласково**; **голосне**, **голосно**? Змініть ці слова. Які з них змінюються, а які ні?

Учитель підводить дітей до **висновку**: слова **весело**, **ласково**, **голосно** не змінюються. Дає визначення прислівника, називає його граматичні ознаки.

Для опанування прислівника можна запропонувати учням виконати низку вправ.

- Прочитайте прислів'я. Поясніть їхній зміст.
Чесне діло роби **сміло**. Хто **рано** підводиться, за тим діло водиться. Що маєш **завтра** зробити, те зроби **сьогодні**. **Гірко** поробиш, **солодко** з'їси. Яблуко від яблуні **недалеко** відкотиться.
- Допишіть прислівник, протилежний за значенням (антонім).

Назад, вночі, тихо, мало, близько, по-старому, високо, влітку, справа, попереду, завжди, тепло, увечері, гарно, весело, рано, яскраво, взимку, швидко, востаннє, багато, радісно.

- Закінчіть прислів'я та приказки словами в сполученні з прислівником-антонімом. Скористайтесь довідкою. Назвіть прислівники.

Менше говори — ... Важко піднятись — ... Година вранці... Де багато слів, ...

Довідка: легко спуститись; варта двох увечері; там мало діла; більше почуєш.

- Згрупуйте прислівники-синоніми й запишіть їх, поставте питання до кожного прислівника.

Завжди, швидко, спокійно, таємно, зненацька, раптом, повсякчас, раптово, тихо, ущерть, враз, несподівано, стійко, завзято, вічно, наполегливо, хутко, незабаром, потай.

Важливо, аби учні усвідомили: оскільки прислівник — незмінювана частина мови, то він закінчується або суфіксом, або коренем — закінчення не має. Аби закріпити ці уявлення, слід зосередити увагу на розборі прислівників за будовою. Важливо також показати роль прислівників у мовленні через використання їх у різних текстах — художньому та науково-популярному. Для цього педагог може пропонувати завдання на зіставлення текстів. Аби формувати культуру мовлення, варто акцентувати увагу на розрізенні значень слів, наприклад, **правильно** й **вірно**.

Така комплексна робота дасть відповідні результати — цілісну й міцну систему знань. ●